

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ШЫҒЫСТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
АРАБТАНУ ЖӘНЕ ИРАНТАНУ КАФЕДРАСЫ

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY
FACULTY OF ORIENTAL STUDIES
DEPARTMENT OF ARABIC AND IRANIAN STUDIES

«ПРОФЕССОР Ө.КҮМИСБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
80 жылдығына және ф.ғ.д., профессор Өтеген Күмісбаевтың
75 жылдық мерейтойына арналған халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 3 сәуір 2014 жыл

MATERIALS

of the international scientific-practical conference

«PROFESSOR KUMISBAYEV'S CREATION AND THE ORIENTAL STUDIES PROBLEMS»

Almaty, april 03, 2014

1998 жылдың күзінде Мысыр Уай-Плантейшіндегі (АҚШ) Палестина ұлттық әкімшілігінің бақылау аудандарының кейбір кеңеюін қарастырған израильдік-палестиналық келісімдерге қол қойылуын оң бағалады.

Қаирде 1999 жылы Израильдегі сайлауда Э. Барак бастаған солшыл блоктың жеңіске жетуінен кейінгі палестиналық-израильдік сұхбаттың жандануын қошаңметтеді. 1999 жылдың қыркүйегінде Шарм аш-Шейхте Израиль мен палестиналықтар көбісі тараптар арасындағы даулы мәселелердің кейінгі реттеуінде негіз болады деп қарастырған келісімге қол қойды.

Қорытындылай келгенде, Мысырдың ХХ ғ. 90-шы жылдарындағы араб-израиль қақтығысын реттеу бойынша ұстанымы елдің аймақтағы стратегиялық мүдделерін алға тартуды, Таяу Шығыста күштер тепе-теңдігін сақтауды, тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуді көздеді.

1. Statement by Amre Moussa, Minister of Foreign Affairs of the Arab Republic of Egypt. 30 October 1991// Israel Ministry of Foreign Affairs// www.mfa.gov.il
2. Agreement on the Gaza Strip and the Jericho area. 4 May 1994// Jewish Virtual Library. A Division of the American-Israeli Cooperative Enterprise// <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Peace/gazajer.html>
3. The Sharm el-Sheikh Memorandum on Implementation Timeline of Outstanding Commitments of Agreements Signed and the Resumption of Permanent Status Negotiations. 4 September 1999 // Israel Ministry of Foreign Affairs// <http://www.mfa.gov.il>
4. *Перес Ш.* Новый Большой Ближний Восток. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Гамма», 1994. – 240 с.
5. *Lesch A.M.* The Palestinians // The Government and politics of the Middle East and North Africa (GPMENA) / ed. by D.E. Long, B. Reich. Third edition. – San Francisco, Oxford: Boulder, 1995.
6. *Шин А.С.* Социалистический Интернационал и конфликты на Ближнем Востоке в первой половине 90-х годов// Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск четвертый). – М.: ИИИБВ, 1997. – С. 292-347.
7. *Нойберггер Б.* Через компромиссы к миру// Народы Азии и Африки. – 1995. – № 5. – С. 22-27.
8. *Пумпянский А.* Притча о Тивериадском озере // Новое время. – 1996. – № 21. – С. 32-35.
9. Из Заключительного Коммюнике Общеарабской конференции в верхах в Каире (21-23 июня 1996 года) // Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск второй). – М.: ИИИБВ, 1996. – С. 291-293.
10. Декларация Европейского Совета по мирному процессу на Ближнем Востоке (принята на заседании Европейского Совета во Флоренции 22 июня 1996 года)// Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск второй). – М.: ИИИБВ, 1996. – С. 289-290.
11. Из Заявления Председателя встречи на высшем уровне в Лионе глав государств и правительств индустриально развитых стран 29 июня 1996 года. К большей безопасности и стабильности в более открытом для сотрудничества в мире. Положение в регионах// Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск второй). – М.: ИИИБВ, 1996. – С. 294-296.
12. Совместное российско-египетское заявление по Ближнему Востоку (принято по итогам визита Министра иностранных дел АРЕ А. Мусы в Москву 15-16 июля 1996 года)// Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск второй). – М.: ИИИБВ, 1996. – С. 297.
13. Совместное российско-палестинское коммюнике (принято по итогам заседания двустороннего комитета по Ближнему Востоку 19 июля 1996 года)// Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск второй). – М.: ИИИБВ, 1996. – С. 298-299.
14. *Олбрайт М.* Израильско-палестинский мирный процесс: Доклад и ответы на вопросы в Национальном пресс-клубе. – Вашингтон, 6 августа 1997 года// Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск четвертый). – М.: ИИИБВ, 1997. – С. 355-367.

Ж.Ә. Әбелдасв

аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРІК ПРОЗАСЫНЫҢ ДАМУ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада зерттеу нысаны ретінде XIX ғасырдағы түрік прозасының даму негіздері қарастырылады. Бұл батыстық үлгіде қалыптасқан прозаның түрік халық прозасымен етене ұштасар тұсы, сондықтан халық прозасы мен батыстық прозаны үйлестірудегі түрік қаламгерлерінің ролі аударма өнерімен сабақтастырыла қарастырылады. Танзимат әдеби

кезеңінде батыс тілдерінен аударылған прозалық шығармалардың ұлттық сипатқа бағытталуы және роман жазу тәсілдеріндегі көзқарастар сараланады

Түйін сөздер: Танзимат әдебиеті, проза, беллетристика, түрік халық прозасы, француз әдебиеті, түрік романы, Танзимат реформасы, Диван прозасы.

XIX ғасырдың екінші жартысы түрік прозасының қалыптасуы мен дамуында ерекше орын алады. Танзимат әдеби кезеңімен басталатын түрік прозасы алдымен аударма романдардан бастау алды. Француз романдарының бірінен соң бірі аударылуы, ондағы роман жазу техникасының игерілуі, түрлі стильдердің қалыптасуы түрік прозасының дамуына өзіндік әсер етті. Түрік әдебиетінде батыс үлгісінде роман жазу 1860 жылдардан кейін басталады. Алдымен белгілі француз романистері аударылып, кейін жергілікті жазушылар сол аударма романдарда қолданылған техниканы беллетристикада қолдана бастайды.

Түркияда алғаш аударылған роман - француз жазушысы Франсуа Фенелонның (1651-1715) «Телемактың бастан кешкендері» (1699) атты романы. Оны алғаш «Телемак» (1862) деген атпен **түрікшелеген түрік жазушысы Юсуф Кәмил Паша (1808-1876)** еді. Оқырманның үлкен қызығушылығын тудырған бұл роман жеті жылдың ішінде төрт рет басылып шыққан. **Дидактикалық** сарында жазылған романның оқиғасы - Троя соғысына қатысқан грек мифологиясының кейіпкері Итак аралының патшасы Одиссейдің соғыстан қайтып келе жатып адасып кетуі, оның кешіккенінен секем алып, әкесін іздеуге шыққан ұлы Телемактың жолға шығуы, оған адам тұрпатына еніп, жолдас болған ақыл мен білім патшайымы Афинаның ел басқаруда не істеу керек деген мәселеде ақылшы болып, кеңес беріп отыруы негізгі оқиға желісіне айналған. Роман ретінде аударылғаны былай тұрсын, шығарманың қазіргі роман техникасымен еш қатыстылығы жоқ екендігі байқалады. Ондағы адам мінезі, уақиға өткен жерлердің түрік қоғамына бөтендігі, тіпті сол кездері Түркияда грек мифологиясы туралы түсініктің өзі әлі жетіле қоймағанын ескерсек, аталмыш аударма романның түрік оқырманына әсер етерлік еш қуаты болмауы керек еді. Дей тұрғанмен, сұранысқа ие болуының себептерін бұл аударманы өз дәуірінің белгілі қоғам қайраткерінің аударуы, еуропалық үлгіде жаңа мемлекет құру кезеңіне дөп түскендігі немесе мемлекет негіздері туралы мәліметтерге толы болу қажеттілігінен іздеген жөн секілді.

Алайда, тақырып тұрғысынан келгенде Шығыс әдебиетіндегі «саясатнамалардан» еш айырмашылығы жоқ бұл «хикмет пен шеберлікке» толы шығарма тілі мен стилінің лепірмелі, яғни ауыр, тым көркем болуы оның көпшілік қауымнан гөрі көне әдебиетті жақтаушы шектеулі немесе жартылай зиялы әлеуметтің құрсауында сұранысқа ие болғандығын көрсетсе керек.

Шын мәніндегі батыстық роман, яғни сол кездегі француз романы турасында алғашқы шынайы мәліметтерді берген аударма романдардың арасында түрік зиялыларына ерекше әсер еткен роман деп мыналарды атауға болар еді: Виктор Гюгоның «Кедейлері» (1862), Даниель Дефоның «Робинзон Крузосы» (1864), Александр Дюманың «Монте Крестосы» (1871), Шатобриандтың «Аталасы» (1872), Бернард де Сан-Пьердің «Пол және Виржиниясы» (1873) секілді әлемге әйгілі романдар. Осы аударма романдардан соң Танзимат кезеңінің соңына дейін аударма шығармалар еш толастамай жалғасын тапты. Мелодрамалық романдармен қатар шытырман оқиғалы романдар да үлкен сұранысқа ие болды. Осы кезеңде шығармалары аударылған шетелдік романистердің қатарында Ламартин, Октав Фойе, Гектар Мало, Пол де Кок, Хавьер де Монтэпен, Ожен Сю, Понсон де Терай, Фредрик Сулье, Эмиль Ришбур, Эмиль Габорио, Жорж Оне сынды жазушылар да бар. Бұлардың қатарында, әрине, әйгілі Жюль Верннің алар орны ерекше [1].

Батыстық үлгілерді танып білгенге дейін түрік оқырманы түрлі әдебиеттерді, поэзиялық және прозалық үлгідегі әңгімелерді оқумен шектелген. Зиялы оқырман, әсіресе, Диван әдебиетінің поэзиялық үлгіде жазылған халық қиссаларын оқыды. Көлемі жағынан қазіргі романдарға пара-пар бұл әңгімелер Диван әдебиетінің катал поэзия ережелеріне бағынды. Уақиға мен өзге де сипаттар аталмыш қиссалардың барлығына дерлік ортақ (Ләйлі мен Мәжнүн, Жүсіп пен Зылиха, Хұсрау мен Шырын, Тахир мен Зухра, Вамык пен Азра). Жазушылар бұл қалыптасып қалған оқиғаларға ешқандай өзгеріс енгізе алмады. Романдардағы тақырып жалпы романтикалық негізде өрбіді, тіпті кейде илаһи махабаттан ғана тұрды. Оқиға желісінің өрбуінде уақыт пен уақиға орны ертегідей секілді бір-бірімен араласып, түсініксіздікке ұрынса, екіншіден, шындықтан алыстау әсіре оқиғалардың болуы да заманауи проза сипаттарына еш жанаспады. Кейіпкерлер барлығында біркелкі, шынайы өмір, қоршаған ортамен еш байланысы жоқ, кейіпкерлермен қатарласа ертектегі перілер, жындар, жалмауыз кемпірлер қосақтаса жүрді. Көркем суреттеулер субъективті түрде берілген, оның үстіне Диван поэзиясының қалыптасып қалған теңеулері көп қолданылған. Реализмге,

бақылаушылыққа орын болмеген мұндай прозалық шығармаларда психологиялық талдау да қарастырылмаған.

Бұдан өзге халық арасында өзіндік дәстүр мен мәнерге негізделген біркыдыру халық әңгімелері де кездеседі. «Халық әңгімелері» деп отырған бұл әңгімелердің біразы ауызша тараса, енді бір бөлігі жазбаша түрде кездеседі. Олардың кейбірі батырлық әңгімелер болып табылады: олардың өзі ислами (Әбумүслім, Баттал Ғази) және ұлттық (Қороғлы) сипатқа ие. Халық әңгімелерінің бір бөлігі романтикалық әңгімелер болып табылады. Мысалы: Керем мен Аслы, Тахир мен Зухра, Елиф пен Махмұт, Фархат пен Шырын т.с.с. Бұлардың кейіпкерлері кейде реалды өмірге тән, кейде қияли кейіпкерлер. Халық әңгімелерінің басым көпшілігі – ертегімен тікелей қатысты бола тұра – Диван әдебиеті әңгімелерімен салыстырғанда жеке басқа тән, әлеуметтік реализм ұшқындары мол байқалады. Тілі мен стилі өзі үн қатып отырған қоғамның тіліне өте жақын және түсінікті. Сондықтан, оқыған зиялы қауым мен халықтың арасында кең тараған әңгімелердің ортақ тұсы ретінде ертегі элементтерімен қатар романтикалық (лиро-эпостық) сипатты еш қиындықсыз ажыратып қарастыруға болады [2].

Батыс романының Танзимат кезеңіндегі алғашқы аудармалары мен алғашқы түрік романистері осылайша тұңғыш рет түрлі түсініктегі оқырмандармен бетпе-бет келуге мәжбүр болды. Бұл оқырмандарды өзгешелеу стильде жазылған батыстық прозамен таныстыру екі түрлі жолмен жүзеге асқан.

Біріншісі, зиялы емес қалың халықтың европалық прозаны жатырқап, бойын ала қашпауы үшін Ахмет Митхат ашқан батыстық әңгіме мен романды түріктің халық хикаяларымен үйлестіре қарастыру жолы. Бұл халық әңгімелерінің модернизациялану үдерісі іспеттес, яғни Шинасидің «Ортаойыны» деген халық театрын батыстық комедиямен жақындастырудағы ұлттық элементтерді енгізуге ұқсас тенденция еді.

Екіншісі, батыс мәдениетімен түрлі деңгейде байланысқа енген шектеулі зиялы қауымға арналған Намық Кемалдың жергілікті әңгіме және романдарды ескермей, тікелей батыстық прозаның техникасын енгізу тенденциясы. Танзимат дәуірі романистерінің көпшілігі көркемдік дәрежесі жоғары деп ойласа керек, осы екінші жолды дұрыс деп тапқан.

Француз әдебиетін өздеріне үлгі еткен түрік қаламгерлерінің романтизмге бір елі жақын болулары Франциядағы романтизм ағымының – реализмнің ығыстыруына қарамастан - әлі де болса сұранысқа ие болып жатқан кезге тұспа-тұс келуі деп ұққан жөн. Бұлайша таңдау жасауларында өздерінің идеалистік мінез-құлықтарымен қатар, түрік оқырманының ғасырлар бойы романтизм табиғатына деген жақындығын ескерсе керек-ті. Романтизмге қарсы шығып, сезім мен қиял үстемдігін жоюы, сөйтіп, бақылау мен позитивизмге негіз артқан реализм мен натурализм ағымының Түркиядағы алғашқы ұшқындары 1880-жылдардан кейін көрініс береді. Алғашқыда журналдар мен газеттерде ғылыми-көпшілік тақырыптардың сұранысқа ие болуы арқылы көрініс тапқан бұл бағытқа 1885-жылдан соң түрік романистері де (Самипашазаде Сезаи, Набизаде Назым, Режеизаде Екрем, Хүсейін Рахми Гүрпынар, Халит Зия Ушаклыгиль, Хүсейін Жахит) үн қата бастайды [3].

Танзимат дәуірінің алғашқы кезеңіндегі (1860-1876) түрік прозасы - Диван прозасы және халық қисса-әңгімелерімен еш байланысы жоқ деп пайымдауға болады, яғни олардың дамыған үлгісі немесе жаңаша формасы да емес. Шынтуайтында, француз беллетристерін үлгі тұтқан мүлде жаңа тәжірибелер деп қараған жөн.

Түркиядағы саяси тұрғыдағы Танзимат реформасы көптеген салада «мәдениет алмасу» немесе «түрлі мәдениеттермен ықпалдасу» деген мағынаға саяды. Мұны алғашқылардың бірі болып түсінген және оны өзі жүзеге асыруға кіріскен – танзимат әдебиетінің негізін қалаушы Шинаси еді. Ал оның жан-жақты қарқынды дамуына үлес қосқан қаламгердің бірі – Ахмет Митхат Ефенди болды. Ойымызды тарқатар болсақ: түрлі мәдениеттермен ықпалдасу үдерісін сауатсыз халыққа түсіндіру, оларға жаңа мәдениеттердің түрлі бағыттары туралы мағлұмат беру, тіпті, қажет жағдайда ол мәдениеттердің жағымды жағын сіңіріп алу секілді көкейтесті мәселелер күн тәртібінде тұрды. Бұны жүзеге асыруда Ахмет Митхаттың ролі зор. Ол бұл жоспарларды орындау үшін әдебиеттің тәрбиелік һәм дәнекершілік қызметіне иек артты. Оның ойынша, тек әдебиет қана қоғамды мәдени түрде жонге салудың асыл құралы екендігіне ерекше сенді. Халықтың мәдениеттілігін арттыру дегеніміз, - деді ол, - сол халықтың дәрежесіне тұсу, оған сол өздері сөйлейтін тілде тіл қатып, оларға ұнайтын формада жеткізу.

Ахмет Митхат Ефенди – түрік әдебиетіндегі өзінен гөрі өзі өмір сүріп отырған қоғамның мәселесі терең толғандырған қаламгер типінің қайталанбас тұлғасы. Шамамен, қырық бес жылдық құнарлы да онімді жазушылық өмірінің әр кезеңі оның мінезіндегі негізгі ерекшеліктерін мен-мұндалап көрсетіп тұрғандай. Позитивтік ғылымдарға тән қарапайым мектеп кітаптарынан бастап, діни-философиялық

тақырыптарға арналған шығармаларына дейінгі түрлі саладағы еңбектері арасында аталмыш ерекшеліктің айрықша көрініс тапқан әдеби түрі - әңгіме мен роман жанры десе болғандай. Өз уақытын қоршаған ортасымен айналысуға арнаған адам оны тек бақылап қана қоймай, бақылау нәтижелерін биік өремен өрілген өрнектер арқылы қорытындылап, өз пайымын айналасына түсіндіруді міндет санаған қаламгердің ерте ме, кеш пе, әйтеуір осылай түсіндіріп, халыққа дұрыс жол сілтеуде оған мүмкіндік беретін әдеби түр – проза екендігі оның маңдайына жазылған болар. Қаламгердің бұл тағдырын анықтайтын екінші бір қасиеті – оның сұхбаттасу, түсіндіру секілді баяндау тәсілдерінен ерекше ләззат алатындығында. Сондықтан, өз ойын еркін, өз қалауынша түсіндіруде оған ең ыңғайлы жанр әңгіме мен роман еді.

Осыны түсінген Ахмет Митхат прозадағы алғашқы қадамын очерк жазудан бастаған. «Қыссдан хиссе» (1869) деген атпен жарық көрген алғашқы очерктер топтамасы аз да болса қоғамға моральдық қолдау көрсету мақсатын көздеген-ді. Аталмыш кітаптың екінші басылымы (1870) шыққан жылы, оның «Летаиф-и ривайет» (Қалжың әңгімелер) деген атпен екінші топтама жинағы жарық көре бастады. Ұзын әңгімелермен қоса бұл топтаманы құраған жиырма тоғыз кітаптың арасында үш роман («Жинли хан – Жын толы сарай», «Бир ажибе-и сайдийе – Гажап сан», «Чингене - Сыған») және бір драмасы («Эйвах!») бар. Оқиға желісін құрауда тәжірибесіз болған қаламгер әңгіме уақиғаларын көбінесе француз әңгіме және очерктерінен немесе өзі естіп-білген шынайы оқиғалардан алып, өз қалауынша өзгертіп отырған. Жарық көруі жиырма бес жылға созылған бұл топтамасы аз уақыт ішінде очерктен әңгімеге ауысқан болашақ романистің дайындық кезеңі іспеттес. Әрине, осындай кезеңді бастан өткерген Ахмет Митхаттың романға қарай ойысуы шығармашылық шабыттағы табиғи нәрсе. Сөйтіп, оның бұл биіктікті бағындыруы ұзаққа созылмады. Ауқымды сегіз әңгімесімен 1870 жылдары жанталасқа түскен суреткер романға қарай ойысу мақсатында тағы да екі повесть (узун хикайе) жазады. Осылайша, төрт жылдық дайындық тәжірибесін өзіне қажетті уақыт деп тауып, «Хасан Меллах» (1874) атты шытырман оқиғалы романы арқылы роман жанрына ауысады. Осы алғашқы романынан соң, ресми қызметтер, баспа ісі және шежіре жазу секілді бір-бірінен алшақтау һәм өзгеше істермен айналыса жүріп, «Летаиф-и ривайет» топтамасын шығаруды жалғастырады. Роман жазуды еш тоқтатпайды. Қаламы қарымды, өндіре жазатын Ахмет Митхат 1908 жылға дейін 41 роман жазды [4].

Суреткер роман жанры туралы айтқан ой-тұжырымдарын өз романдарында бүкпесіз орындауға тырысқан. Өз ұстанымдарынан тайып кетпеді көздеген. Оқиға табиғатын сақтау ниетінде азап пен қуаныш түсінігін қатар өрбітеді. Композициясын дамытуда ерекше назар аударған тұсы – интрига, мұны сәтті қолданады. Оқырман көңілін аулап, оны қызықтыра түсу үшін уақиға сюжетін қыздырып, қоздыра түсуде ерекше шеберлік көрсетеді. Бұлайша көңіл болуі, оқырманға арақидік беріп отырған жалпы мәдени элементтердің жалықтырғыш қасиеттерін тежеуге пайдалы болады деп ұғады. Сауатсыз топтың мәдениетін көтеруде үлкен септігі тиген мұндай энциклопедиялық, һәм қарапайым мәліметтерді түпнұсқада беру, сөйтіп, оқырманды өзінің тар құрсауынан шығарып, білім көкжиегін кеңейту мақсатында роман уақиғаларының әртүрлі жағрапиялық ортада өтуіне үлкен көңіл бөледі. Мұндай ортаға үйреншікті болып кеткен Ыстамбұл тақырыбынан өзге тұтастай алғанда Анадолы жері, Сирия, Солтүстік Африка, Балқандар және Батыс Европа елдері де енді. Осылайша, Танзимат романына кең мағынадағы экзотизм де енді деуге болады. Ахмет Митхат романдарында көрініс тапқан тағы бір әлеуметтік тақырып – Түркияда «батыстану» үдерісі қандай жолдармен немесе қандай формада жүргізілуі қажет деген пайымға саяды. Батыс мәдениетіне ес-түссіз байланып, оның сыртқы пошымына амалсыз алданған әсіре батысшыл зиялы қауымға қарағанда, бұл мәдениеттің негіздерін байсалдылықпен байыптап, ұлттық болмысын сақтап қалуға тырысқан шын мәніндегі зиялы қауым өкілдерін қызғыштай қорғайды. Сондықтан, алғашқы топтағыларды аяусыз сынға алады. Батыс мәдениетінің Түркияға еніп кеткен немесе ілгеріде енетін элементтерін жан-жақты қарастырып, оқырманға олардың қажетті һәм пайдалы тұстарын таныстыруға тырысады (Бежарлық султанлық мы дедін?, Бир төвбежар, Фелатун бейле Рақым ефенди, Карнавал, Вах).

Ахмет Митхатпен қатар алғашқы тәжірибесін прозада сынап көрген жазушының бірі – Шемседдин Сами болды. 1873 жылы үзінді түрінде басыла бастаған «Таашшук-ы Талаат ве Фытнат» (Талғат пен Фытнаттың махаббаты) атты туындысы романтикалық шытырман оқиғалы махаббат тақырыбына арналған тұңғыш түрік романы саналады. Сол дәуірдің «ұлттық роман» түсінігімен сәйкестік тапқан бұл шығарма – техникалық жағынан да, портреттік талдау тұрғысынан да өте қарапайым деп есептелінеді. Айрықша, қаламгердің түрік тіліне жетік еместігі анық байқалып, қатты сынға ұшырайды. Роман жанрында табысқа жете алмаған Ш.Сами драматургияға қарай ауысып, жергілікті тақырыптарды қаузап бастайды. «Беса» (Серт) атты драмалық шығармасы осындай түсініктің жемісі. Қаламгер өзінің туған ауылындағы «беса» деп аталатын қанды кек алу кезіндегі

серг беру дәстүрін суреттеуге тырысады. Осындай көзқараспен «Сейди Яхия» және «Гаве» пьесаларының тақырыбын тарих пен аңыз-эпсаналардан алады. Сахна дәстүріне сай жазылғанымен бұл пьесалары оған ешқандай атақ-даңқ әкелмеді, сұранысқа да ие болмады. Алайда, оның «Ихтияр онбашы» (Москал онбасы) атты аударма трагедиясы сахнадан еш түспеген [5].

1881-1887 жылдар аралығы Ш.Сами шығармашылығының шарықтау кезі болды деуге болады. Бұл, әсіресе, аударма саласында көрініс тапты. Оның аудармасымен жарық көрген Виктор Гюгоның «Кедейлер» мен Даниель Дэфоның «Робинзон Крузосы» сұранысқа ие болса да сыншылар Ш.Самидің мәтінге тым беріліп кеткендігін тілге тиек етті. Оның сөйлем құрылысын түпнұсқадағыдай сақтап қалып, стильдік қателіктерге бой алдырғандығын айтады. Мысалы, Сүлейман Назиф деген жазушы оның «Кедейлер» романының аудармасы туралы қатты сын айтқандардың бірі. Соған қарамастан, ол «сөзбе-сөз аударма» тәсілін берік жалғастырады.

Ш.Сами Ахмет Митхат жолын жалғастыра отырып, халыққа пайдалы болу және оларға жаңалықты дұрыс жеткізу керек деген ұстанымда болған. Ш.Самиді атақты еткен оның ғалымдығы. Ол – түрік тіл біліміне, лексикографиясына, тарихына, әдебиетіне және түркология саласына зор үлес қосқан, сойтіп, түрік ұлтшылдығына үлкен еңбек сіңірген. Европа түркологтарының еңбектеріне ерекше назар аударған Ш.Сами, Радловтың «Орхон ескерткіштерін» түрік тіліне тәржімалайды. Вамберидің зерттеуі негізінде аударып бастырған «Құтты білікті» пайдалана отырып, түрік тілінде алғашқы зерттеуін жариялайды.

Оны ғылым әлеміне мәшһүр еткен – лексикография саласы. Ол дайындаған «Камус-ы франсави» (Французша сөздік), «Камус-ы түрки» (Түрік тілі сөздігі), «Камусул - алам» (Есімдер сөздігі), «Камус-у араби» (Арабша сөздік) атты сөздіктер өз дәуірінде үлкен сұранысқа ие болып, бірнеше рет басылып шыққан. Аталмыш сөздіктердің арасында «Камус-ы түрки» сөздігінің орны ерекше, өйткені бұл сөздік оның атын мәңгілік етті. Өзінен бұрын жазылған сөздіктерді әлдеқайда асып түскен бұл еңбегі түрік тілінің бай тіл екендігін дәлелдейді. Сөздіктің алғысөзіндегі ойлары қаламгердің бұл шығармаға «Түрік» деген атауды беруі тұрғысынан алғанда өте құнды. Алғысөзде жазушы түрік тілінің тарихи дамуын зерттеп, географиялық жағдайларын саралайды және түрік тілінің салаларын қарастырады. Ш.Сами түрік тілі туралы былай дейді: «Тіліміз – түрікше. Бұл тілге тән сөздік кітабына өзге бір атау ойлап табу барып тұрған ақымақтық. Тілімізде қолданылып жүрген сөздер қай тілден еңбесін мейлі, барлығы дерлік, шын мағынасында тұнып тұрған түрікше рухта» [6].

Ш.Самидің пайымынша «Османлы» (Osmanlı) деген атау тек мемлекеттің аты, ал түрік тілі мен түрік жұрты Осман Ғазидан бұрын пайда болған атау, сондықтан осман тілінің - түрік, араб және парсы тілдерінің қосындысынан пайда болған тіл дегенді еш мойындамайды.

1. Hüseyin Tuncer. Arayışlar Devri Türk Edebiyatı I. Tanzimat Edebiyatı. Genişletilmiş III. Baskı. Akademi Kitapevi. -İzmir, 1996.
2. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. Genişletilmiş 5. Baskı, - Ankara, 2007, s.298.
3. Айзенштейн Н.А. Из истории турецкого реализма: заметки о турецкой прозе (70-е годы XIX в. – 30-е годы XX в.). –М. –Наука. 1961. -284., Саид Фаик и его новеллы. –М. –Наука. 1971. -240с.
4. Kenan Akyüz. Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri. –İnkılap Kitapevi. –İstanbul, 1995.
5. Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı. - Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları. C.3, - İstanbul. 1994. -S.620.
6. Ahmet Hamdi Tanpınar. XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi (1949, 6.baskı 1985). –İstanbul. Edebiyat Üzerine Makaleler. –Ankara. 1969.

З. А. Әбідін

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АРАБ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРİNДЕГІ ЕСІМШЕЛЕР

В статье сопоставляется грамматическая категория «причастия» в арабском и казахском языках, их семантические и функциональные особенности.

Түйін сөздер: действительный залог, страдательный залог, временный смысл.

This article reviews the grammatical category “participle” in Arabic language and Kazakh language and its semantic and functional features.

Key words: adverb, basic verb adverb, auxiliary verb adverb